

Torpet Svartbäck (Lejondals naturreservat)

av Ulf Björkdahl

I den omväxlande berg- och sankrika skogen i södra delen av Lejondals naturreservat fanns under 1600-talet ett torp som kallades **Svartkärr** och senare (från 1660-talet) **Svartbäck**. Att torpets namn är hämtat från denna ofrukt samma trakt är förstås föga förvånande. Torpet lades ner redan 1693.

Marken som torpet låg på tillhörde Bro Härads Allmänning som förfogades av kronan (staten). Dokumentationen från 1600-talet om torpet är begränsad. Jordeböcker, mantalslängder och kyrkoböcker finns endast för vissa år. I jordeboken 1634, vilken är den äldsta som berör Bro härad, anges de på häradsallmänningen belägna torpen Svarrviken, Svartkärr och Tingsviken som "nybyggare". Ägandeuppgifter i jordeböckerna släpar ofta och det är ingalunda säkert att beskrivningen "nybyggare" var en färsk uppgift. Eftersom äldre uppgifter saknas är det svårt att fastställa när torpet kom till, kanske redan under 1500-talet?

I jordeboken 1634 benämns torpet med dubbelnamnet "**Svarrviken 1 eller Svartkärr**". Det ger ett egendomligt intryck eftersom Svarrviken 2 låg vid Lejondalssjön i norra delen av allmanningen. De efterföljande jordeböckerna kallar torpet rätt och slätt för "Svartkärr". Förmodligen fanns det, när torpen bildades, på något sätt en koppling mellan "Svarrviken 1" och "Svarrviken 2" (kanske är kopplingen att Svarrviken tidigare varit ett eget hemman).

Karta 1. Bro Härads Allmänning 1696 (den södra gränsen var då ändrad till den nedre streckade linjen). Svartbäckstorpets plats är inte utritad eftersom det lagts ner strax innan kartan upprättades. Författaren har markerat torpplatsen med kryss. Längs allmanningens västra gräns är följande torp utritade, uppifrån och ner: Svarrviken, Hällkanna, Stora Tingsviken och Lilla Tingsviken.

Karta 2. Bro häradsallmänning och Lejondals naturreservat idag. Platsen för Svartbäck är stora kryss. Vill man få en skön promenad ställer man bilen vid infarten till naturreservatet (vänstra lilla krysset), går skogsbilvägen till dess slut och följer gulmarkerad stig söderut (sammanlagt knappt 2 km). Det är också möjligt att parkera på nyanlagda Mätarvägen (högra lilla krysset) vilket är f d platsen för Kvarntorp och följa gulmarkerad stig (dock inte enkelt att ta sig över bäcken eftersom bro ännu saknas).

Svartbäck idag, sett norrifrån. Här har den tidigare kärrmarken genomgått förvandlingen kärr - äng - åker - skog - kalhygge. Platsen tar emot vatten norrifrån och har sitt utlopp via en bäck ner mot Kvarntorp. Under omkring 100 år levde torpare sina liv här.

Inte särskilt mycket är känt om torpet Svartbäck och dess invånare eftersom källorna från 1600-talet är sparsamma. Klart är att torpet fanns åtminstone från början av 1600-talet till 1693.

Bro Härads Allmänning, där Svartbäck låg, användes gemensamt av jordägarna i häradet. Det låg svartbäckstorpens, liksom de andra allmänningstorpens (i Svarvarviken, Hällkana och Lilla Tingsviken), att fullgöra dagsverken åt gårdar i häradet, bl a Ålsta. Från 1680-talet tycks torpet i huvudsak ha varit öde och dess mark brukades roterat mellan olika gårdar. Från 1694 nämns inte torpet längre även om man gjorde försök att återuppta torpbrukandet. 1694 anges i kontraktet för arrendatorn på Ålsta att han, vad gäller Svartbäck, ska anbringa torpet till sitt rätta bruk och skaffa torpare dit. Det gick nog inget bra. Varken på häradskartan 1696 eller på senare kartor är någon torpstuga utritad. Torpplatsen var nog inte särskilt eftertraktad. Kanske var terrängen alltför ofruktbar. 1795 finns en notering om att "slätterkärret Svartbäck" nyttjas av Lilla Tingsviken och hålls under Lejondals säteri.

I början av 1800-talet ansökte Lejondals dåvarande ägare att mot skatt till staten få uppodla några kärr och mossar på Härads Allmänning, bl a vid Svartbäck. Vid kronofogdens besiktning av markerna konstaterades att alla Svartbäcks lägenheter (ägor) var av oländig beskaffenhet, så att ingen allmän eller enskild förmån kunde erhållas. Eftersom Lejondalsägaren var den ende som åtog sig både arbetet och kostnaden, beslöt att låta honom bruka marken som äng under Lejondals säteri. Syftet var att genom odling höja värdet på den betydelselösa marken så att den kunde ge årlig ränta (skatt) till staten. Införlivandet av vissa av allmänningens kärr och mossar till Lejondals ägor skedde 1811. Det fick till följd att Bro häradsallmänning minskade kraftigt till ytan. (Allmänningen behövde därför inte längre någon särskild skogvaktare, utan sysslan kunde skötas av Håbo häradsallmänning). 1814 rörlades gränsen mellan Bro Härads Allmänning och Lejondals ägor, dvs markerades med gränsrosen.

Karta 3. Utsnitt ur allmänningsskartan 1697. Utvisar "Swartebecks gamla torpställe" (nedanför K) samt två inhägnade sankar med starrgräs: K = del av svartbäckssängen. R = äng på svartbäckstorpets ägor som bärgas av torparen i Rånäs.

Gränsrose nr 17. Ett av de rosen som uppfördes 1814 vid rörläggningen av gränsen mellan häradsallmänningen och Lejondal.

Det gick emellertid trögt med nyodlingen i Svartbäck som började växa igen med sly. Först vid 1800-talets mitt kom man igång med odlingen som då bearbetades till åker (karta 5). Ännu 1918 var här åkermark. Någon gång därefter skogsplanterades åkern.

Karta 4. Utsnitt ur allmännskartan 1807. Det rödtonade området till vänster hör till Bro häradsallmänning och resten är tidigare allmänningssmark som förts över till Lejondal. Grå områden är höjder och gröna är låglänt mark (äng och kärr). **B7** ("triangeln" mitt på kartan): Ett gammalt torpställe, Svartbäck. Består av sidländ (sank) mossvall. **12** (under B7): svartbäckshagen, varav den bättre odlingsmarken är beväxt med al och björk. B7 och 12 motsvarar K och R på karta 3.

Karta 5. Utsnitt ur häradskartan från 1860-talet. Delningen av marken mellan allmänningen och Lejondal syns genom den osymmetriska gränsen, helt baserad på odlingsmöjligheter. Den gula rektangeln (se pilen) är åkermarken vid Svartbäck.

Invånare i torpet Svartbäck:

Vilka bodde i Svartkärr/Svartbäck? Kyrkoböcker finns i form av födsel-, vigsel- och dödlängder för perioden 1669-1672 och från 1693 (husförhörlängderna kom långt senare). Eftersom det även är ett glapp i mantalsböckerna 1681-1692 uppstår stora luckor i redovisningen. Det här är vad jag fått fram om torpets invånare:

- 1634	Uppgift saknas. Torpet kan härstamma från slutet av 1500-talet eller tidigt 1600-tal.
1634-1649	Uppgift saknas. 1634 är första gången torpet nämns.
1650	Torparen Manfrid(?).
1651-1655	Obebott? 1653 anges torpet vara öde.
1656-1663	Uppgift saknas.
1664-1672	Torparen Erik Andersson. Han gifte sig förmodligen 1668, sonen Erik föddes här 1669.
1673	Uppgift saknas.
1674	Torparen Lars Mattsson med hustru.
1675-76	Uppgift saknas.
1677	Torparen Anders med hustru.
1678-1680	Obebott.
1681-1692	1682: obebott. För övriga år saknas uppgift saknas. Förmodligen obebott mestadels.
1693	Dog hustrun Brita Andersdotter. Torpet övergavs troligen detta år.

Var exakt låg torpet? Finns något kvar?

Att återfinna en torpplats som övergavs för mer än 300 år sedan är en hyfsad utmaning. Inte många spår kan vara bevarade till vår tid och platsen är inte ens med i fornminnesregistret. En vägledning får man av 1697 års karta där torpplatsens ungefärliga läge pekas ut (karta 3).

Inga-Lill och jag gav oss ut på torpletning. Och vi fann faktiskt några intressanta lämningar, alldeles nära gränsröse nr 17 (karta 4), som vi tror oss kunna koppla till torpplatsen. Det gäller ett område intill en berghäll med god utsikt över hela svartbäcksängen. Att ha uppsikt över odlingarnas tillstånd var viktigt. Intill berghällen finns flera mindre odlingsrösen som visar att människor rensat ett område i sluttningen för att kunna odla till husbehovet. Det är för övrigt de enda odlingsrösen vi funnit kring svartbäcksängen, man har tydligen inte behövt plocka sten från själva ängen/åkern som varit stendlöst. Som kronan på verket hittade vi vad som kan vara trappstenen till torpstugan. Den ligger i ett av rösen. Det var vanligt att man när man rev stugor förr lämnade kvar trappstenen i ett röse. Vi kommer att rapportera den funna torpplatsen till länsstyrelsen som efter undersökning på plats förhoppningsvis tar upp den i fornminnesregistret.

Utsiktspunkt vid torpplatsen. Detta är den ultimata platsen för att övervaka den inhägnade ängen så att inte betande boskap tog sig in till det lockande starrgräset som skulle användas till vinterfoder.

Rösen intill den förmodade torpplatsen. En stark indikation på att man här odlat för sitt uppehälle.

En stor platt sten lagd i ett röse. Kan mycket väl vara trappstenen som legat vid ingången till torpstugan.

En liten bäck rinner från svartbäcksområdet till Kvarntorp.

Källor

Jordeböcker för Uppsala län

Mantalslängder för Bro socken 1650-1699

Bro kyrkoböcker 1669-1729

Handlingar rörande skogar, allmänningar etc 1696-1847, landskontoret (landsarkivet)

Lantmäteriets historiska kartor (Bro häradsallmänningsskator från 1696, 1697, 1808, 1835 och 1850, rågångskarta 1807, skatteläggning 1858, Lejondalskarta 1918 m fl).

UKF:s hemsida. Besök på plats.